

1982. – С. 151–155. **10. Огнев'юк В. О.** Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку : [монографія] / В. О. Огнев'юк. – Київ : Знання України, 2003. – 450 с. **11. Ожегов С. И.** Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – Москва : Русский язык, 1986. – 798 с. **12. Философский энциклопедический словарь** / [гл. ред. Л. Ф. Ильичев.]. – Москва : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.

SUMMARY

Kovshar O. A role of principles of the following and perspective is in organization of lifelong learning.

In the article an author examines a concept «continuous education», determines her aim, stages of continuous education, «continuous education», determines the features of continuous education, intercommunication of principles of the following and perspective in the system of continuous education, analyses modern interpretations of principles of the following and perspective in studies, their essence and role determine in organization of educational process, condition of realization of the following principle in educational process; further research of the marked problem will be considered in providing of the following, perspective of pre-school education as a component continuous system of education.

Key words: continuity, continuous education, aim of continuous education, feature of continuous education, following, perspective, following as didactics principle, terms of realization of the following in continuous education.

УДК 37.013.42

Юлія Чернецька

ПОДОЛАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ СЕРЕД РЕАБІЛІТОВАНИХ НАРКОЗАЛЕЖНИХ ОСІБ МЕТОДАМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Стаття присвячена проблемі подолання соціальних ризиків серед реабілітованих наркозалежних. Розкрито сутність соціальних ризиків, виявлено вплив негативних чинників соціального середовища (на мікро-, мезо і макрорівнях). Соціальні ризики на індивідуальному рівні пов'язані із особистісними чинниками (психологічними, юридичними) і детерміновані такими особливостями як рівень освіти, національність, стать, сімейний стан, кримінальна характеристика, рівень здоров'я.

Ключові слова: соціальні ризики, соціальна робота, наркозалежні, реабілітація, соціальне середовище, фактори середовища.

Чернецкая Ю. Преодоление социальных рисков среди реабилитированных наркозависимых методами социальной работы.

Статья посвящена проблеме преодоления социальных рисков среди реабилитированных наркозависимых. Раскрыта сущность социальных рисков, выявлено воздействие негативных факторов социальной среды (на микро-, мезо-, макроуровнях). Социальные риски на индивидуальном уровне связаны с личностными факторами и детерминированы такими особенностями, как уровень образованности, криминальная характеристика, уровень здоровья.

Ключевые слова: социальные риски, социальная работа, наркозависимые, социальная среда, факторы среды.

На тлі прискорення євроінтеграційних процесів зазнає реформування система надання соціальних послуг вразливим верствам населення, яка, в свою чергу, потребує не тільки теоретичного, а й емпіричного дослідження проблем різних соціально-незахищених груп.

Вектор сучасної державної політики у сфері соціальної роботи спрямований на створення сприятливих умов для життєдіяльності кожної людини, послаблення дії негативних факторів середовища, зокрема й подолання або послаблення соціальних ризиків для такої вразливої категорії як реабілітовані наркозалежні особи. Відтак, виникає суперечність між необхідністю впровадження високоякісних послуг із соціальної підтримки реабілітованих наркозалежних осіб та недостатнім рівнем теоретико-методичного узагальнення проблеми потенційних соціальних ризиків для цієї категорії, які можна було б подолати методами соціальної роботи.

Останнім часом активізувався науковий інтерес до проблеми соціальної роботи з наркозалежними особами, оскільки кожна без винятку особистість має рівні права і можливості для власного соціального розвитку, а держава повинна створювати відповідні умови підвищення соціальноадаптаційного потенціалу особистості за допомогою ресурсів громади. Нині існує потужний науковий доробок щодо методології та теоретичних передумов для здійснення соціальної роботи, здійснений у наукових класичних дослідженнях учених Е. Дюркгейма, О. Конта, А. Маслоу, Т. Парсонса. На вітчизняних теренах різноманітним аспектам становлення системи соціальної роботи як самостійної галузі професійної діяльності у пострадянському просторі присвячено роботи зарубіжних дослідників В. Бочарової, Л. Мардахасєва, Є. Холостової, українських учених – В. Андрущенко, В. Бега, Г. Лактіонової, І. Козубовської, Г. Попович. Зокрема, питання соціального супроводу різних

категорій сімей та дітей вивчено в роботах І. Зверєвої, А. Капської, І. Пешої, проблемі професійної підготовки соціальних працівників і становленню соціальної роботи в Україні присвятили дослідження І. Іванова, О. Карпенко, В. Поліщук, Л. Тюття. Н. Литвиною, Н. Максимовою, О. Мурашкевичем та ін. ученими досліджено особливості соціальної профілактики наркозалежності.

Однак, проблемі емпіричного вивчення потенційних соціальних ризиків для реабілітованих наркозалежних, а також аналізу соціальної роботи як потужного фактору подолання і зниження рівня дії цих ризиків приділено недостатньо уваги.

Метою статті є висвітлення можливостей соціальної роботи як фактору подолання соціальних ризиків серед реабілітованих наркозалежних осіб. Провідними методами дослідження є теоретичний аналіз, узагальнення накопичених в науці результатів, а також емпіричне дослідження досвіду роботи з визначеною категорією осіб.

Розкриємо суть соціальних ризиків реабілітованих наркозалежних та розглянемо можливості соціальної роботи для їх подолання. В енциклопедії для фахівців соціальної сфери під соціальними ризиками розуміють ймовірність настання негативного наслідку або міра очікуваного неблагополуччя, й зазначається, що вся множина ризиків, яким піддається особистість та її діяльність, може бути класифікована залежно від того, унаслідок чого вони виникли, піддається ним людина навмисно чині, чи зумовлені вони характером її діяльності або поведінкою, можливістю досягнення прогнозованої мети і/або іншими факторами [2, с. 74-76]. Тобто, в контексті розгляду проблем реабілітованих наркозалежних осіб важливо з'ясувати вплив негативних факторів середовища і особистісних факторів як потужних соціальних ризиків, що об'єктивно існують, та відповідного використання ресурсу соціальної роботи як інструменту для їх усунення.

Відзначимо, що під впливом негативних чинників соціального середовища, які, за твердженням А. Мудрика, є об'єктивними факторами перевтілення людини в жертву несприятливих умов соціалізації [6, с. 164], відбувається процес десоціалізації наркозалежної особи. На думку того ж автора, найпотужнішим чинником десоціалізації є віктимогенність як наявність характеристик, рис, небезпек в тих чи інших об'єктивних обставинах соціалізації, вплив яких може зробити людину жертвою таких обставин (наприклад, віктимогенний мікросоціум). Розглядаючи віктимізацію як потенційний соціальний ризик, зазначимо, що, як

правило, результатом дії цього ризику є повторна наркотизація реабілітованої наркозалежної особи. Наголошуючи на необхідності соціальної підтримки таких осіб, що здійснюється як напрям соціальної роботи, погоджуємося з думкою Н. Лавриченко, яка відображаючи єдність об'єктивного і суб'єктивного аспектів онтогенетичного процесу соціального становлення особистості, висловлює думку, про те, що «соціальне становлення особистості охоплює освоєння, опанування людиною суспільних норм і способів буття, суспільного досвіду та культури, своїх суспільних сутнісних сил і визначень. Здійснюється цей процес у ході спільної предметно-практичної діяльності та пов'язаного з нею спілкування з іншими людьми, які «ведуть за собою» і є для особистості зразками та наставниками» [4, с. 61]. Тобто, на думку авторки, здійснюється не стихійне оволодіння соціальним досвідом, а цілеспрямований соціальний розвиток, що виражає спектр суспільних запитів, потреб і вимог стосовно людських якостей, адекватних даному суспільству в рамках здійснення цілеспрямованої соціальної роботи.

Проявом соціальних ризиків на середовищному рівні є наркотизм, який представлений через дію факторів на всіх підрівнях соціального середовища: на рівні мегафакторів вони виявляються у глобалізації і загостренні екологічних проблем на рівні планети, світу в цілому; дія макрофакторів проявляється в пасивному відношенні до вирішення проблем залежних людей в Україні (виняток складають країни Скандинавії, деякі країни Євросоюзу), високому рівні агресивності сучасного українського суспільства, дії стресогенних факторів; на рівні мезофакторів – у доступності особистості до наркотичної субкультури, в тому числі через ЗМІ, мережу Інтернет; на рівні мікрофакторів – через популяризацію наркотиків у референтних групах однолітків, деструктивний вплив сім'ї тощо. В якості окремих потужних соціальних ризиків ми розглядаємо деструктивні групи як особливі інститути десоціалізації, члени (агенти) яких є носіями норм і цінностей, які відрізняються від домінуючої в суспільстві культури або суперечать їй, вікові та індивідуально-психологічні особливості особистості тощо [11, с. 330-337].

Разом з тим, проведене нами емпіричне дослідження показує, що за умови довготривалого перебування в середовищі ресоціалізації як соціальний ризик на мікросередовищному підрівні виникає певна соціальна депривація, під якою розуміють позбавлення або обмеження життєво важливих потреб людини (в близьких стосунках з родичами, особами протилежної статі, вільного вибору різних видів

діяльності, освіти, просування в професійній сфері) [9, с. 8]. Очевидно, що соціальна робота з послаблення дії соціальних ризиків на усіх зазначених рівнях і підрівнях виявляється в організації соціально-позитивних впливів соціуму, через допомогу в розв'язанні проблем реабілітованих наркозалежних в суспільстві, оптимізації соціальних процесів, їх регулювання та управління, вивчення потреб таких осіб та сприяння самомотивації з метою надання допомоги у прийнятті компетентних рішень у складних ситуаціях повсякденного життя.

Соціальні ризики на індивідуальному рівні пов'язані із *особистісними чинниками ресоціалізації* і детерміновані особливостями особистісного розвитку наркозалежних. До таких особливостей учені [1; 3, с. 43-48; 338] відносять фізичні, соціальні, психологічні, юридичні особливості наркозалежної особи. Серед найвагоміших чинників, які провокують соціальні ризики виділяють вік реабілітованої наркозалежної особи (найнесприятливіший – підлітковий та ранній юнацький вік, а також вік після 50 років), низьку стійку мотивацію на одужання, низьку самооцінку, дестабілізацію стану здоров'я наркозалежного, несформоване прагнення повернення до соціального статусу [10, с. 30-31]. Специфічними особистісними проявами соціального ризику є тригери (зустріч зі знайомими, які є споживачами наркотиків, спогади про вживання), індивідуально-психологічні (низька переносимість стресу, дискомфорту), біохімічні (характер протікання метаболічних процесів), інтоксикаційну установку наркозалежного (ставлення людини до ейфорізуючої речовини) [5, с. 62-63].

Соціальна робота із залученням мультидисциплінарної команди фахівців (нарколога, психолога, психотерапевта, соціального педагога, юриста) дозволяє в комплексі подолати проблеми наркозалежної особи відповідно до її специфіки. В цьому випадку соціальна робота є засобом, що інтегрує і координує діяльність інших фахівців.

Емпіричне дослідження, проведене серед реабілітованих наркозалежних в реабілітаційних центрах м. Харкова та Харківської області протягом 2012-2016 рр., дозволило виявити такі фактори виникнення соціальних ризиків як національність, стать, сімейний стан, рівень освіти наркозалежних. Вивчення питання національності наркозалежних показало такі результати: із загальної кількості досліджених майже 95 % складають українці, решта – росіяни, білоруси, роми, болгары, кримські татари, армяни. Отже, етнічні і соціокультурні особливості представлених національностей під час

здійснення соціальної роботи повинні враховуватися з метою зниження соціальних ризиків через формування толерантного ставлення до всіх національностей і віросповідань, і, особливо це стосується ставлення до росіян у період загострення політичних відносин Росії та України, які склалися впродовж останніх двох років.

Щодо вивчення сімейного стану наркозалежних як важливої соціально-демографічної ознаки, ми отримали такі результати: не перебували у шлюбі – 25,2 %, перебувають у шлюбі, сім'я збереглась – 24,8 %, з них мають дітей – 22,5 %, розведені – 47,7 %, з них мають дітей – 38,7 %. Як бачимо, є одруженими або такими, що розвелися, майже три чверті наркозалежних. Половина із досліджуваних осіб або розведені, або в процесі розлучення, і показовим є факт, що в більшості таких сімей є діти, які успадковують наркогенний фактор на генетичному рівні, що потребує посилення профілактичної роботи з наркозалежними з метою уникнення в майбутньому соціальних ризиків. Також впровадження соціальної роботи з усією родиною, вивчення соціальної ситуації в родині показує, що сім'я є потужним підтримуючим чинником у постреабілітаційному періоді, якщо члени такої родини позбавлені стану співзалежності.

У постреабілітаційний період, на етапі впровадження соціального супроводу наркозалежного і його родини, її члени допомагають організувати життєдіяльність колишньому наркозалежному, адаптуватися в соціальному середовищі, надають фінансову і психологічну підтримку, що сприяє усуненню соціальних ризиків [5, с. 66-70]. До того, ж спілкування з наркозалежними дозволило дійти висновку, що найчастіше одружені наркозалежні вважають гармонізацію сімейних відносин однією із потужних мотивацій для одужання, тому легше піддаються корекційним соціально-педагогічним і психологічним впливам. Однак, є й частка тих, хто не бажає взагалі створювати родину, не планує мати дітей. Особи із такою характеристикою навпаки мають низький ресоціалізаційний потенціал, не вважають родину однією із пріоритетних цінностей, і, зазвичай, ведуть безладне статеве життя, не орієнтуючись на виправлення. Відзначимо, що попередження і подолання цих соціальних ризиків є одним із найскладніших у соціальній роботі.

Дослідження показало, що освітній рівень реабілітованих наркозалежних також впливає на перспективи їх подальшого життя. Наркозалежні з високим культурним і освітнім рівнем освіти рідко

йдуть на скоєння насильницьких злочинів, на здійснення крадіжок, водночас їх поведінка відрізняється підвищеним рівнем маніпулятивності, злочини мають характер афер (фінансових і соціальних), вони рідко працюють задля отримання коштів на наркотики. Наркозалежні із низьким загальноосвітнім рівнем найчастіше здійснюють насильницькі злочини із використанням фізичної сили, крадуть, дозволяють собі зухвалу і брутальну поведінку із співробітниками центру і залученими фахівцями, розмовляють сленговою мовою, мають низький загальнокультурний і морально-етичний рівень розвитку. Опитування наркозалежних показало, що більшість освічених наркозалежних осіб має намір продовжувати діяльність за обраним професійним напрямом, серед тих, які мають незакінчену освіту, превалують наміри в майбутньому отримати вищу освіту, а ті, хто її не має, також планують продовжити навчання.

Соціальна робота з популяризації освіти, надання допомоги у поновленні отримання освіти у навчальних закладах різного рівня є потужним засобом уникнення безробіття, низько кваліфікованої та малооплачуваної роботи для реабілітованих наркозалежних.

Важливим соціальним ризиком для реабілітованих наркозалежних є їх *кримінальна характеристика*. Було встановлено, що близько 60 % наркозалежних мають строк покарання (від умовного до максимально передбаченого законодавством) або перебувають під слідством, або, найчастіше, вирішують проблеми з правоохоронними органами шляхом нелегального відкупу від покарання. Якщо наркозалежна особа відбуває строк покарання в пенітенціарних закладах, це додає до існуючих соціальних ризиків стигму ув'язненого. Відповідно, під час здійснення соціальної роботи з такими клієнтами необхідна особлива увага, оскільки до наркокультури додається: кримінальна культура наркозалежного, низький рівень здоров'я, й у зв'язку з цим, низька працездатність і резистентність організму (через ВІЛ, гепатити, перенесений туберкульоз), відсутність трудових навичок, патерналізм, утриманство, низьку мотивацію на здоровий спосіб життя тощо [7, с. 79-101].

Розглядаючи низький рівень здоров'я як чинник виникнення соціального ризику, зазначимо, що наркозалежні обох статей є групою ризику щодо ВІЛ-інфікування – 12 % опитаних, захворювання на вірусні гепатити (груп А, В, С, D) – 64 %, туберкульоз – 3 %, інфекції, що передаються статевим шляхом (ІПСШ) – 28 % опитаних наркозалежних; вживання деяких

наркотичних препаратів. Як бачимо, наркозалежність сама по собі є важким хворобливим станом, обтяженим складними, з погляду лікування, а інколи, невиліковними, супутніми патологіями. На жаль, можливості соціальної роботи в цьому напрямі є обмеженими і містяться в рамках медико-соціальної реабілітації і надання матеріальної допомоги наркозалежним, які, або мають статус інвалідів, або мають його отримати.

Переходячи до розгляду психологічних новоутворень наркозалежних осіб, зазначимо, що слід визначити психологічні чинники як фактори, що тісно пов'язані з ризиком формування повторної наркозалежності як соціального ризику. До першої групи відносимо психологічні фактори: тип акцентуації особистості, підлітковий вік для початку вживання наркотичних речовин, низький рівень або несформованість мотиваційної сфери, низька самооцінка, емоційна незрілість, розгальмування, низький рівень самоконтролю, низька стресостійкість, відсутність навичок виходу із конфліктних, психологічно складних ситуацій, недостатня сформованість комунікативних навичок, невміння прогнозувати наслідки своїх дій, привабливість можливих відчуттів і переживань при вживанні наркотику [8, с. 6]. До другої групи відносяться середовищні фактори: на рівні мікросередовища – приклад поганої поведінки друзів і однолітків, більший авторитет друзів, аніж батьків, погана успішність та утиски з боку вчителів та однокласників, шкільна дезадаптація, виникнення стресових ситуацій у школі, низький рівень шкільної безпеки; соціально-психологічні фактори, що мають місце на рівні макросередовища, – економічне і соціальне неблагополуччя, бідність, низька ступінь безпеки у суспільстві, високий рівень злочинності, що викликає на незадоволення особистості, потребу в захисті; доступність і розповсюдженість алкоголю і наркотиків, реклама, популяризація ПАР, громадські заходи, спонсорами яких є підприємства тютюнової та алкогольної промисловості, позитивне ставлення до алкоголю і наркотиків, протиріччя та неузгодженість в законодавстві.

Спираючись на дослідження учених [8, с. 6], можна узагальнити психолого-педагогічні характеристики наркозалежних: *емоційні* – страх перед власними емоціями, ігнорування розпачу, нетерпиме ставлення до інших, фрустрації, депресії, апатії, негативізм, відчуження, відсутність чуйності до людей, низька стресостійкість; *освітньо-виховні* – відсутність або деформація загальнолюдських цінностей (моральних, етичних, життєвих), низька успішність в навчанні, низька культура спілкування, неповага до інших людей,

лицемірство; *поведінкові* – безвідповідальність, низька активність, силові способи розв'язання конфліктів, лінощі, маніпулятивність, агресія, бажання задовольняти життєві потреби швидкими та соціально не схвалюваними способами; *когнітивні* – низькі, або надвисокі пізнавальні здібності, порушення основних психічних функцій; *особистісні* – неадекватна самооцінка, невпевненість у собі, конфліктність, егоїстичність тощо.

Отже, сукупність перелічених характеристик як можливих факторів соціального ризику вимагає комплексного підходу до впровадження системи соціальної роботи з наркозалежними в реабілітаційних центрах, оскільки деформованість особистості відзначається майже у всіх сферах наркозалежних.

Узагальнюючи описані чинники виникнення соціальних ризиків, конкретизуючи мету соціальної роботи з подолання соціальних ризиків реабілітованих наркозалежних, представимо шляхи попередження повторної наркотизації таких осіб, які полягають у:

– створенні умов, які сприятимуть корекції, збереженню і зміцненню фізичного і психічного здоров'я наркозалежних, компенсуючи негативні психоемоційні переживання в умовах соціального ризику відповідною соціальною роботою;

– прищеплення особистісної системи цінностей, конструктивних форм поведінки, підвищення загальнокультурного рівня, подолання впливу стигматизуючих чинників (ознак наркотичної субкультури);

– відновлення і збереження соціальних зв'язків наркозалежної особистості, їхній розвиток і збагачення в соціальному середовищі через створення системи соціально-позитивної комунікації;

– відновлення і здобуття професійних/трудових навичок, забезпечення можливості здобувати освіту і фах;

– сприяння саморозвитку наркозалежної особистості, активізація особистісного потенціалу, підвищення і підтримка мотивації щодо гідного життя.

Перспективними питаннями дослідження в рамках зазначеної проблеми стане розробка відповідних форм і методів упровадження соціальної, психологічної та соціально-педагогічної роботи з формування навичок протистояння соціальним ризикам реабілітованих наркозалежних.

Література

1. **Вайсов С. Б.** Наркотическая и алкогольная зависимость. Практическое руководство по реабилитации детей и подростков / С. Б. Вайсов. – Санкт-Петербург: Наука и техника, 2008. – 272 с.
2. **Енциклопедія** для фахівців соціальної сфери / [за ред. І. Д. Звереві]. –

2-е вид. – Київ; Сімферополь : Універсум, 2013. – 536 с. **3. Журавлева Л. А.** Факторы и условия наркотизации молодежи / Л. А. Журавлева // Социол. исслед. – 2000. – № 6. – С. 43–48. **4. Лавриченко Н. М.** Педагогіка соціалізації : [європейські абрисы] / Н. М. Лавриченко. – Київ : ВІРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с. **5. Методичні** рекомендації з питань організації та функціонування центрів ресоціалізації наркозалежних. – Київ : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. – 200 с. **6. Мудрик А. В.** Социальная педагогика : [учеб. для студ. пед. вузов] / А. В. Мудрик. – 3-е изд., испр. и доп. – Москва : ИЦ «Академия», 2000. – 200 с. **7. Неживець О.** Ресоціалізація засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі : [монографія] / О. М. Неживець, Л. А. Жук, І. Л. Жук. – Київ : Кондор, 2009. – 222 с. **8. Профілактика** вживання наркотиків серед учнівської і студентської молоді : [методичний посібник] // Т. В. Журавель, В. В. Самусь, К. В. Сергєєва, О. Д. Соловійова та ін. – Київ : ФО-П Буря О. Д., 2014. – 96 с. **9. Соціальні служби** – родині : Розвиток нових підходів в Україні / [за ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної]. – Київ : Дата Банк України, 2008. – 128 с. **10. Соціально-педагогічна** робота з ресоціалізації наркозалежних в умовах реабілітаційних центрів : [наук.-метод. посіб. для студ. спеціальності «Соціальна педагогіка»] / [уклад. : С. Я. Харченко, О. І. Рассказова, Ю. І. Чернецька]. – Харків : ХГПА, 2015. – 120 с. **11. Чернецька Ю. І.** Вплив чинників десоціалізації на формування наркозалежної особистості / Ю. І. Чернецька // Актуальні питання гуманітарних наук : зб. наук. праць. – Дрогобич, 2015. – Вип. 14. – С. 330–337.

SUMMARY

Chernetska Y. Overcoming social risks among rehabilitated drug addicts by methods of social work.

The article is devoted to overcoming social risks among rehabilitated drug addicts. The essence of social risks is described, the influence of negative factors on social environment condition is revealed (at the micro-, meso- and macro levels). Social risks are connected with personal factors (psychological and juridical) at the individual level and they are determined as features of educational level, nationality, sex, family status, criminal characteristics, health level and the psychological factors.

Two groups of psychological factors are identified. The first group includes these psychological factors: the types of personality accentuations, low level or aborted motivational sphere, low self-esteem, emotional immaturity, poor self-control, low stress, the lack of skills to keep out of conflict, psychologically difficult situations, the undeveloped communication skills, inability to predict the actions consequences. The second group includes social and psychological factors that occur at the level of macro environment, – the economic and social distress, the low level of security in the community, the high crime rate that causes individual dissatisfaction, the need for security, poverty, accessibility and prevalence of alcohol and drugs, advertising, promotion psycho-active substances (PAS).

Key words: social risks, social work, drug addicts, social environment, environmental factors.